

Ministry of Education
and Sports

HOME-STUDY LEARNING

SENIOR
5

KISWAHILI

August 2020

Published 2020

This material has been developed as a home-study intervention for schools during the lockdown caused by the COVID-19 pandemic to support continuity of learning.

Therefore, this material is restricted from being reproduced for any commercial gains.

National Curriculum Development Centre
P.O. Box 7002,
Kampala- Uganda
www.ncdc.go.ug

FOREWORD

Following the outbreak of the COVID-19 pandemic, government of Uganda closed all schools and other educational institutions to minimize the spread of the coronavirus. This has affected more than 36,314 primary schools, 3129 secondary schools, 430,778 teachers and 12,777,390 learners.

The COVID-19 outbreak and subsequent closure of all has had drastically impacted on learning especially curriculum coverage, loss of interest in education and learner readiness in case schools open. This could result in massive rates of learner dropouts due to unwanted pregnancies and lack of school fees among others.

To mitigate the impact of the pandemic on the education system in Uganda, the Ministry of Education and Sports (MoES) constituted a Sector Response Taskforce (SRT) to strengthen the sector's preparedness and response measures. The SRT and National Curriculum Development Centre developed print home-study materials, radio and television scripts for some selected subjects for all learners from Pre-Primary to Advanced Level. The materials will enhance continued learning and learning for progression during this period of the lockdown, and will still be relevant when schools resume.

The materials focused on critical competences in all subjects in the curricula to enable the learners to achieve without the teachers' guidance. Therefore effort should be made for all learners to access and use these materials during the lockdown. Similarly, teachers are advised to get these materials in order to plan appropriately for further learning when schools resume, while parents/guardians need to ensure that their children access copies of these materials and use them appropriately. I recognise the effort of National Curriculum Development Centre in responding to this emergency through appropriate guidance and the timely development of these home study materials. I recommend them for use by all learners during the lockdown.

Alex Kakooza

Permanent Secretary

Ministry of Education and Sports

ACKNOWLEDGEMENTS

National Curriculum Development Centre (NCDC) would like to express its appreciation to all those who worked tirelessly towards the production of home-study materials for Pre-Primary, Primary and Secondary Levels of Education during the COVID-19 lockdown in Uganda.

The Centre appreciates the contribution from all those who guided the development of these materials to make sure they are of quality; Development partners - SESIL, Save the Children and UNICEF; all the Panel members of the various subjects; sister institutions - UNEB and DES for their valuable contributions.

NCDC takes the responsibility for any shortcomings that might be identified in this publication and welcomes suggestions for improvement. The comments and suggestions may be communicated to NCDC through P.O. Box 7002 Kampala or email admin@ncdc.go.ug or by visiting our website at <http://ncdc.go.ug/node/13>.

Grace K. Baguma
Director,
National Curriculum Development Centre

ABOUT THIS BOOKLET

Dear learner, you are welcome to this home-study package. This content focuses on critical competences in the syllabus.

The content is organised into lesson units. Each unit has lesson activities, summary notes and assessment activities. Some lessons have projects that you need to carry out at home during this period. You are free to use other reference materials to get more information for specific topics.

Seek guidance from people at home who are knowledgeable to clarify in case of a challenge. The knowledge you can acquire from this content can be supplemented with other learning options that may be offered on radio, television, newspaper learning programmes. More learning materials can also be accessed by visiting our website at www.ncdc.go.ug or ncdc-go-ug.digital/. You can access the website using an internet enabled computer or mobile phone.

We encourage you to present your work to your class teacher when schools resume so that your teacher is able to know what you learned during the time you have been away from school. This will form part of your assessment. Your teacher will also assess the assignments you will have done and do corrections where you might not have done it right.

The content has been developed with full awareness of the home learning environment without direct supervision of the teacher. The methods, examples and activities used in the materials have been carefully selected to facilitate continuity of learning.

You are therefore in charge of your own learning. You need to give yourself favourable time for learning. This material can as well be used beyond the home-study situation. Keep it for reference anytime.

Develop your learning timetable to cater for continuity of learning and other responsibilities given to you at home.

Enjoy learning

Mada 1: Ufahamu

Funzo/somo la kwanza: Kutambua utaratibu wa ufahamu

Umilisi: Baada ya kujifunza somo hili utaweza;

- i) Kutambua utaratibu wa ufahamu.

Vifaa; muda, daftari, kalamu, n.k

Utangulizi

Unajua kuwa wanafunzi wengi hawafanyi vizuri sana katika kujibu maswali ya ufahamu? Tatizo hili hutokana na ukosefu wa makini wakati wa kusoma ufahamu na hata wakati wa kuyajibu maswali yenyewe. Je, wewe kama mwanafunzi unafaa kufanya yapi ili ufanye vizuri katika sehemu ya ufahamu? Katika somo hili utajifunza kanuni mbalimbali unazostahili kufuata ili ufue dafu katika ufahamu.

Maagizo: Tafuta pahali mwafaka kusoma makala haya. Utafanya mazoezi na shughuli zilizomo zote. Kumbuka kuwa baadhi ya shughuli zinaweza kuchukua muda mrefu. Soma maagizo kwa makini kabla ya kufanya zoezi/shughuli husika.

Ufahamu

Ufahamu ni uwezo wa kusoma na kuelewa maneno au habari ambayo imeandikwa. Ili mwanafunzi kuelewa taarifa ya habari lazima aisome zaidi ya mara moja. Pia, anafaa kusoma maswali zaidi ya mara moja. Maswali ya ufahamu huwa yanahitaji; majibu yanayopatikana katika matini husika, kueleza maana ya msamiati, majibu ya kutoa maoni yako au kupendekeza suluhisho fulani na kueleza mafunzo unayopata baada ya kusoma matini fulani.

Shughuli 2.1: Kutambua utaratibu wa ufahamu

1. Soma na utafakari juu ya kanuni au utaratibu ufuatao ili uweze kumakinika katika kujibu maswali ya ufahamu.

Utaratibu wa ufahamu

- a. Soma matini ya ufahamu mara ya kwanza. Kusoma huku kutakuwezesha kuelewa maudhui ya ufahamu kwa kiasi fulani.
- b. Yasome maswali yaliyoulizwa.
- c. Soma matini tena na kwa makini.
- d. Rudia kusoma maswali.
- e. Lisome kila swali kwa makini.
- f. Tafuta jibu la swali hilo katika ufahamu. Ni vizuri kupigia mstari au kuweka alama katika sehemu ambayo umepata jibu la swali.

- g. Unapoulizwa kupendekeza kichwa mwafaka cha ufahamu, sharti uweze kugundua ni ujumbe upi uliopewa umuhimu zaidi katika makala/ufahamu.
- h. Unapoulizwa swali linalohitaji maana ya neno au sentensi, unatakiwa usome neno hilo au sentensi hiyo ukizingatia jinsi ambavyo imetumika.

Funzo/somo la pili: Kusoma makala na kujibu maswali

Umilisi: Baada ya kujifunza somo hili utaweza;

- i) Kusoma makala mbalimbali na kujibu maswali husika.
- ii) Kutambua funzo au ujumbe katika makala ya ufahamu.

Vifaa; muda, daftari, kalamu, n.k

Utangulizi

Umeshatambua kuwa wanafunzi wengi hawafanyi vizuri sana katika kujibu maswali ya ufahamu kutokana na ukosefu wa makini wakati wa kusoma ufahamu na hata wakati wa kuyajibu maswali yenyewe. Kwa hiyo, ili kufua dafu katika sehemu ya ufahamu unafaa kufuata kanuni mwafaka ulizosoma hapo juu. Katika somo hili utasoma na kujibu maswali ya ufahamu kwa kufuata utaratibu mwafaka.

Maagizo: Tafuta pahali mwafaka kusoma makala haya. Utafanya mazoezi na shughuli zote zilizomo. Kumbuka kuwa baadhi ya shughuli zinaweza kuchukua muda mrefu. Soma maagizo kwa makini kabla ya kufanya zoezi/shughuli husika.

Zoezi 2.1: Kusoma matini na kujibu maswali

1. Soma kifungu kifuatacho na kisha ujibu maswali yaliyo

Ulimwengu ni sawa na kitabu kikubwa ambacho juu ya ukubwa wake wote huu kurasa zake ni mbili, nazo ni furaha na huzuni. Mwanadamu katika safari ya maisha hapa duniani hana budi kusoma kurasa hizi mbili. Kwa mujibu wa maumbile, kila mwanadamu anependelea sana kudumu na ukurasa wa furaha, lakini matarajio haya hayapati kuwatokea waombaji. Badala yake huletewa kurasa hizi mbili kwa zamu. Methali nyingi zimemiminika kutoka midomoni mwa watu kama: baada ya dhiki, faraja; mchumia juani hulika kivulini; shibe ya leo ni njaa ya kesho; leo ni leo asemaye kesho ni mwongo na kadhalika. Ni dhahiri kwamba sisi sote tunajua kwamba kurasa hizi hazikwepeki, ni zetu na hatuna budi tuzisome.

Kama tulivyokuwa na majaaliwa ya namna mbalimbali, imedhihirika kwamba kuna wengine wamejaaliwa kusoma ukurasa wa furaha kwa muda mrefu kuliko kusoma ule wa pili yaani, wa huzuni. Pia kuna wale ambao kujaaliwa kwao kumewafungulia ukurasa ule wa pili wakausoma kwa muda mrefu zaidi kuliko wa kwanza. Tena, hapana shaka kwamba wapo waliojaaliwa kupata huku na huku, sawasawa. Kwa hiyo kila mmoja hana budi kuonja kurasa zote mbili.

Maswali:

- a). Pendekeza kichwa mwafaka cha matini hii.
- b). Kulingana na matini hii, kichwa ulichoweka kinahusiana vipi na ujumbe unaotolewa?
- c). Eleza kwa kutoa mifano mawazo makuu mawili yanayopatikana katika matini hii.
- d). Mwanadamu hapa duniani anaishi katika hali gani?
- e). Kwa kutoa mfano eleza maana ya methali hii; baada ya dhiki, faraja.
- f). Orodhesha methali nyingine za Kiswahili zinazounga mkono usemi wa kifungu hiki cha habari kwamba ulimwengu una kurasa mbili yaani, ukurasa wa furaha na ukurasa wa huzuni.

Mada 2: Utangulizi wa fasihi ya Kiswahili

Funzo la kwanza: Maana ya fasihi na aina zake

Umilisi: Baada ya kujifunza funzo hili, utaweza;

- i. Kufasili dhana ya fasihi.
- ii. Kueleza aina za fasihi.

Vifaa; muda, kalamu, daftari, n.k.

Utangulizi:

Unajua kuwa fasihi ndiyo aina pekee ya sanaa ambayo huwasilishwa kwa kutumia lugha? Fasihi ya Kiswahili imegawika katika aina kuu mbili na kila aina ina vipera au vipengele vyake. Katika funzo hili, utajifunza kuhusu utangulizi wa fasihi ya Kiswahili. Utaeleza maana ya fasihi, aina zake pamoja na vipera vyake.

Maagizo: Tafuta pahali mwafaka kusoma makala haya. Utafanya mazoezi na shughuli zote zilizomo. Kumbuka kuwa baadhi ya shughuli zinaweza kuchukua muda mrefu. Soma maagizo kwa makini kabla ya kufanya zoezi/shughuli husika.

Maana ya fasihi

Fasihi ni sanaa ya lugha. Fasihi ni utungo wa sanaa ambao hutumia lugha ya mazungumzo au maandishi ili kufikisha (kuwasilisha) ujumbe kwa hadhira husika. Ni ufundi wa kuwasilisha mawazo au ujumbe ulio katika fikra za binadamu.

Aina za Fasihi

Fasihi ndiyo aina pekee ya sanaa inayowasilishwa kwa kutumia lugha ili kujitambulisha au kujitofautisha na aina nyingine za sanaa. Fasihi ya Kiswahili imegawika katika aina

kuu mbili na kila aina ina vipera au vipengele vyake. Aina hizo za fasihi ni: fasihi simulizi na fasihi andishi.

Fasihi simulizi

Ni aina ya fasihi ambayo huwasilishwa kwa njia ya mazungumzo/masumilizi ya mdomo na matendo. Utanzu huu wa fasihi simulizi una vipera au aina kuu nne, kama inaonyeshwa katika jedwali lifuatalo:

Shughuli 1

1. Fanya utafiti na kutafakari juu ya vipera vifuatavyo vya fasihi simulizi.

Hadithi	Ushairi	Semi	Maonyesho
Ngano	Mashairi	Methali	Mazungumzo
Hekaya	Tenzi	Vitendawili	Majigambo
Hurafa	Nyimbo	Mafumbo	Mivigha
Visasili	Ngonjera	Nahau	Ngomezi
Visakale	Maghani	Vitanza ndimi	Maigizo
Usuli		Lakabu	vichekesho
Mazimwi, n.k.		Misimu	

Fasihi Andishi

Ni aina ya fasihi ambayo huwasilishwa kwa hadhira kwa njia ya maandishi. Tangu za fasihi andishi ni kama riwaya, tamthilia, ushairi na hadithi fupi.

Fasihi hizi zina dhima sawa katika jamii ingawa ni tofauti. Utofauti kati ya fasihi simulizi na fasihi andishi hujitokeza katika uwasilishwaji wake katika jamii husika.

Shughuli 2

1. Fasihi ni nini?
2. Kwa kutoa mifano, eleza aina mbili za fasihi.

Mada 3: Uchanganuzi wa Nathari

Funzo la kwanza: Nathari

Umilisi: Baada ya kujifunza funzo hili, utaweza;

- i) Kufasili maana ya nathari.
- ii) Kutambua vipengele vinavyozingatiwa katika uchanganuzi wa nathari.

Vifaa; muda, kalamu, daftari, n.k.

Utangulizi:

Unajua kuwa nathari ni maandishi yanayotumia lugha ya kawaida? Je, unajua kuwa lugha inayotumiwa katika barua, gazeti, insha, hadithi au riwaya ni lugha nathari? Katika funzo hili, utajifunza kuhusu uchanganuzi wa nathari.

Maagizo: Tafuta pahali mwafaka kusoma makala haya. Utafanya mazoezi na shughuli zote zilizomo. Kumbuka kuwa baadhi ya shughuli zinaweza kuchukua muda mrefu. Soma maagizo kwa makini kabla ya kufanya zoezi/shughuli husika.

Uchanganuzi wa nathari

Nathari ni maandishi ya kawaida ambayo yanatumia lugha rahisi/nyepesi. Ni maandishi ya moja kwa moja ambayo yanaeleweka kwa urahisi. Nathari hutumika sana katika uandishi wa insha, magazeti, hadithi au riwaya.

Katika uchambuzi wa nathari, mtahiniwa huzingatia yafuatayo;

Shughuli 1

1. Soma na utafakari juu ya vipengele vifuatavyo:

- Matumizi ya lugha/ Tamathali za usemi
- Vipera vya/ aina za **hadithi**, kama vile; hekaya, khurafa/hurafa, visasili, visakale, ngano, hadithi za mazimwi, n.k.
- Maudhui na mafunzo
- Mtindo wa mwandishi
- Wahusika na sifa zao
- Msimamo na mtazamo wa msimulizi
- Toni/sauti
- Hali na hisia

Funzo la pili: Tamathali za usemi

Umilisi: Baada ya kujifunza funzo hili, utaweza;

- i) Kueleza maana ya tamathali mbalimbali za usemi.
- ii) Kutambua matumizi ya tamathali za usemi katika nathari.

Vifaa: muda, kalamu, daftari, n.k.

Utangulizi:

Unajua kuwa tamathali za usemi ni maneno, nahau au sentensi ambazo hutumiwa na wasanii ili kutia nguvu katika maana, mtindo na hata sauti katika kazi zao. Katika funzo hili, utajifunza tamathali mbalimbali za usemi.

Maagizo: Tafuta pahali mwafaka kusoma makala haya. Utafanya mazoezi na shughuli zote zilizomo. Kumbuka kuwa baadhi ya shughuli zinaweza kuchukua muda mrefu. Soma maagizo kwa makini kabla ya kufanya zoezi/shughuli husika.

Tamathali za usemi

Tamathali za usemi ni ule ufundi wa kisanaa anaoutumia msanii katika kazi yake. Tamathali hizi hutumiwa kwa njia ya kuipamba kazi ya fasihi na kuongeza utamu wake. Baadhi ya tamathali za semi ni pamoja na hizi zifuatazo:

Shughuli 1

1. Soma kwa sauti na kisha utafakari juu tamathali za usemi zifuatazo.
2. Toa mfano angalau mmoja kwa kila tamathali kuthibitisha kuwa unajua maana yake.

a) Tanakali za Sauti

Ni mbinu ya kutumia maneno yanayoiga sauti au hali fulani au namna kitendo kilivyofanyika. Mifano mizuri ni, pikipiki, mweusi tititi! chururu si ndo ndo ndo !, n.k.

b) Tashibiha/ Tashbihi

Hii ni mbinu ya fasihi inayolinganisha vitu au hali mbili tofauti kwa kutumia maneno ya kulinganisha; 'kama', 'mithili ya', 'sawa na', 'ja'. mfano, Mwembamba *kama* sindano; Pamela na Aisha wanao uzuri *sawa na* wa malaika, mweusi ja makaa, n.k.

c) Tashihisi/Uhuishi/ uhaishaji

Hii ni mbinu ya kupatia kitu kisicho hai sifa za kiumbe mwenye uhai (sifa za kibinadamu).

Mfano, “Sungura aliposhindwa, akasema sizitaki hizi mbichi”.

d) Takriri

Ni mbinu ya kurudiarudia neno moja au kifungu cha maneno ili kusesitiza ujumbe fulani. Mfano, Kiprotich alikimbia, alikimbia, alikimbia hadi akashika nafasi ya kwanza.

e) e) Sitiari/Istiara

Ni mbinu ya kulinganisha vitu viwili moja kwa moja kwa kutumia kiungo ‘ni’ ama ‘kuwa’. Mfano; Maisha ni mlima, Juma ni mwamba, Kasirye ni Kasuku, Agnes ni fisi, Kato ni kinyonga, n.k

f) Taswira

Ni matumizi ya maneno yanayojenga picha ya hali au jambo fulani kwa msomaji. Kwa mfano, Ofisi ya mwalimu mkuu ina sakafu nzuri yenye zulia laini, mapambo ya ainaaina, samani ya thamani na kuta zake zimepakwa rangi ya kuvutia.

g) Taashira

Ni matumizi ya ishara kuwakilisha ujumbe fulani. Jina au kitu fulani kinatumika kumaanisha kitu kingine chenye uhusiano na kile kilichotumiwa.

Mfano; Jembe – mkulima, Mvi – mzee

h) Metanumia

Hii ni aina ya sitiari ambayo itajapo sehemu tu ya kitu hapohapo sehemu hiyo huashiria na kuwakilisha kitu hicho. Mfano; roho – mtu (Ajali ile iliyotokea katika barabara ya Masaka imepoteza roho tano)

i) Lakabu/majazi

Ni mbinu ya mhusika kupewa/kubandikwa jina na wahusika wengine ama yeye mwenyewe kujibandika jina linalooana na tabia/sifa zake. Kwa mfano, Cheupe, Cheusi, Sura Mbaya, Sulubu, n.k.

j) Chuku/ udamisi

Ni kutumia maneno yaliyotiliwa chumvi ili kusesitiza ujumbe fulani au kusifia kitu, kutilia chumvi. Kwa mfano, Mariam aliugua akakonda kama sindano, Tamari alipoona chakula ute ulimdondoka na kulowesha mavazi yake kifuani.

k) Msisitizo bayana

Tamathali hii husisitiza maana ya sentensi kwa kutumia kinyume. Kwa mfano; alikuwa ni msichana mzuri, ukimwona kwa mbali huwezi kujua kama anakuja au anakwenda.

l) Tabaini

Hii ni tamathali ya semi ambayo kwayo maneno au mawazo yanayokinzana hutumiwa katika sentensi ili kuleta msisitizo wa wazo ama mawazo yatolewayo. Mfano; Usimwami-ni mtu. Atakuchekea kwa meno meupe huku ndani anakuchukia kwa roho nyeusi. Punda

afe, mzigo wa bwana ufike.

Funzo la tatu: Tamathali za usemi

Umilisi: Baada ya kujifunza funzo hili, utaweza;

- i) i.Kueleza maana ya tamathali mbalimbali za usemi.
- ii) Kutambua matumizi ya tamathali za usemi katika nathari.

Vifaa; muda, kalamu, daftari, n.k.

Utangulizi: Unajua kuwa tamathali za usemi ni maneno, nahau au sentensi ambazo hutumiwa na wasanii ili kutia nguvu katika maana, mtindo na hata sauti katika kazi zao. Katika funzo hili, utajifunza tamathali mbalimbali za usemi.

Shughuli 1

1. Andika mfano angalau mmoja kwa kila tamathali kudhihirisha kuwa unajua maana yake.

i) **Balagha/ Maswali ya balagha**

Hii ni tamathali ya usemi ambayo kwayo swali linaulizwa huku jibu lake linafahamika waziwazi. Kwa mfano, ikiwa mtu kapoteana na rafiki yake kwa muda mrefu halafu ghafula wanakutana huweza kumuuliza, “Aisee, ni wewe?” ijapokuwa anajua kuwa ni yeye, “Nani asiyejua kuwa ugonjwa wa COVID-19 huua?”.

ii) **Mjalizo**

Katika tamathali hii sentensi huwa ni mfuatano tu wa maneno yasiyo na viungo vyovyote.

Mfano; - Nilikaa, nikasubiri nikachoka.

- Nilipanda, nikapalilia, nikavuna.

iii) **Tashititi/Tashtiti**

Haya ni matumizi ya maneno ambayo yamejaa mzaha, ucheshi, dhihaka na kinaya lakini huwa na taswira inayolenga kudhihirisha hali halisi katika jamii. Tamathali hii hutia chumvi kuhusu uwezo wa viumbe, na kuhusu tabia zao na kuhusu sifa zao kwa madhumuni ya kuchekeka au kusisitiza.

Mfano; Dah! cheki yule demu, ana mlima wa kiuno, Alipoachwa na mpenzi wake alilia hadi machozi ya damu.

iv) **Uzungumzaji nafsiya**

Mhusika hujizungumzia, ama kwa kuongea au kuwaza, bila kukusudia kusikika na yeyote.

v) Ritifaa

Mbinu ya kuzungumza na mtu aliyekufa (au asiyekuwepo) kana kwamba yuko pamoja nawe.

Kwa mfano, Laiti marehemu babangu ungekuwepo sasa ungeshuhudia mafanikio yangu, sijui kama bado u kaburini.

vi) Kuchanganya ndimi/ ndimi mseto

Kuweka maneno yasiyo ya Kiswahili katika sentensi ya Kiswahili. Mfano, “alisimama kwanza kwa muda, before he went aliniambia nisimwambie mtu yeyote yule, you know!”

vii) Kuhamisha ndimi

Ni kuingiza sentensi ya lugha nyingine katika kifungu cha fasihi ya Kiswahili. Kinyume na kuchanganya ndimi (ambapo mwandishi huchanganya maneno katika sentensi moja, katika kuhamisha ndimi, sentensi kamili ya lugha nyingine hutumika miongoni mwa sentensi za Kiswahili sanifu. Mfano: Kazi hii ni ngumu sana, sitaweza kuifanya. People are trying to convince me to stay here but I think I can't, I must go!

viii) Tasfida.

Haya ni matumizi ya manenoyaliyo na adabu au nidhamu. Ni kupunguza ukali au aibu katika maneno. Kwa mfano ni aibu kusema, “naenda kunya” tutasema, “naenda haja kubwa”

Hutasema, “mama alizaa”, tutasema, “mama alijifungua”

ix) Lahaja

Ni matumizi ya baadhi ya maneno ya lahaja mbalimbali za Kiswahili. Wahusika wanaweza kutumia lahaja hizi kulingana na lengo la mwandishi. Lahaja zilizowahi kutumika sana katika uandishi wa fasihi ni Kimvita na Kiamu. Baadhi ya maneno ya kilahaja ni kama vile, teka-cheka, ndoo- njoo, ndia-njia, moya-moja, ndaa-njaa, mayi-maji, n.k.

x) Nidaa

Haya ni maneno yanayotumiwa katika kazi ya fasihi kuonesha hisia za wahusika. Hisia zinaoneshwa na nidaa ni kama vile; furaha, mshangao, huzuni, masikitiko, mshtuko na kadhalika. Mifano ya nidaa ni, kumbe!, ala !, duuu!, daah!, Mashallah !, n.k

xi) Utohozi

Haya ni matumizi ya maneno yaliyokopwa kutoka kwa lugha nyingine na kupewa matamshi kama ya lugha inayotumiwa kuandikwa. Kwa mfano “wacha kuwesti taimu yangu” hapa neno *westi* na *taimu* yametoholewa kutoka kwa Kiingereza, waste na time.

xii) Jazanda

Ni matumizi ya maneno yaliyo na maana fiche. Hapa ni kitu hutajwa kikaonekana kikiwa na maana ya kawaida ila kinapochunguzwa zaidi huonekana kikiwa na maana ya ndani kuliko ya kawaida.

Kwa mfano, neno *bastola* lililo na maana ya bunduki ndogo linaweza kutumika kijazanda kumaanisha ume, *kasri* kuashiria utajiri, *kufa kuzikana* kuashiria urafiki wa dhati, na kadhalika.

xiii) Mdokezo

Ni tamathali ya usemi ambayo kwayo mhusika hakamilishi usemi wake, anadokezea tu kidogo. Kwa mfano; “*Sisi wadau wa Kiswahili tutaienzi na kuitetea lugha hii bila kuogopa wala. . .*”

“*Mimi hapa duniani nimepata matatizo chungu nzima, hata nikiku. . .*”

xiv) Taharuki

Ni mbinu ya kumpa msomaji shauku ya kujua zaidi kitakachotendeka baadaye katika kazi ya fasihi. Mbinu hii mara nyingi hutumiwa mwishoni mwa kitabu ambapo msomaji huachwa na maswali mengi.

xv) Mbinu rejeshi/ kisengere nyuma

Hutumiwa kurejesha mawazo ya msomaji kwa mambo ambayo tayari yametendeka ili kusisitiza juu ya jambo fulani.

xvi) Kinaya

Ni fani ya lugha inayotumiwa kueleza jambo kwa hali iliyo kinyume cha matarajio ya msomaji. Kwa mfano, ukisema Joshua ni mfupi sana ili ukirejelea urefu wake utakuwa umetumia kinaya.

Mfano mwingine wa kinaya ni mtu fulani akikupiga kofi kali sana halafu ukamwambia, “asante sana”. Hiki ni kinaya.

Jitathmini

1. Tofautisha baina ya,
 - a). Utohozi na kuchanganya ndimi
 - b). Tashbihi na tashhisi
 - c). Tashtiti na balagha
 - d). Ritifaa na uzungumzaji nafsiya
 - e). Istiari na jazanda

Funzo la nne: Aina za hadithi

Umilisi: Baada ya kujifunza funzo hili, utaweza;

i. Kueleza maana ya hadithi.

ii. Kutambua aina za hadithi katika uchanganuzi wa nathari.

Vifaa; muda, kalamu, daftari, n.k.

Utangulizi:

Unajua kuwa hadithi kama utanzu wa fasihi simulizi umegawanywa katika aina mbalimbali? Ili mwanafunzi kuchanganua hadithi vizuri, ni muhimu kutambua aina ya hadithi anayoichanganua. Katika funzo hili, utajifunza aina mbalimbali za hadithi.

Maagizo: Tafuta pahali mwafaka kusoma makala haya. Utafanya mazoezi na shughuli zote zilizomo. Kumbuka kuwa baadhi ya shughuli zinaweza kuchukua muda mrefu. Soma maagizo kwa makini kabla ya kufanya zoezi/shughuli husika.

Aina/vipera vya hadithi

Soma aina zifuatazo za hadithi kwa sauti.

Ngano

Hizi ni hadithi za kimapokeo zitumiazo wahusika kama wanyama, miti na watu katika kuelezea au kuonya kuhusu maisha. Vijipera vya kipera hiki ni:

Soga

Ni hadithi ndogo ndogo zinazohusisha utani na ucheshi kwa kiasi fulani. Hizi ni hadithi ambazo hutambwa katika mtiririko wa matukio ambao huzua kicheko. Soga hudhamiria kuchekeka na pia kukejeli.

Visakale

Masimulizi ya kimapokeo juu ya wahenga au mashujaa wa kabila au taifa yenye kuchanganya chuku na historia. Kwa mfano hadithi za Fumo Liyongo, Shaka Zulu, n.k.

Mapisi

Maelezo ya historia bila kutia mambo ya kubuni.

Tarihi

Hizi ni hadithi ambazo husimulia au zimejengwa kwenye matukio ya kihistoria. Inaweza kana matukio yanayosimuliwa yakawa ya kweli, yaani yalipata kutokea kihistoria. Hadithi hizi hutokea zaidi katika maandishi.

Hurafa/ khurafa

Hii ni hadithi ambayo ina wahusika wanyama. Wanaweza kuwa wanyama wanaojulikana na wanapatikana katika mazingira ya mtambaji/ fanani au wawe wanyama wa kufikiriwa. Kwa mfano hurafa ya Chui na sungura, sungura na simba, fisi na twiga, n.k.

Visasili

Ni utanzu unaofungamana na imani za dini na mizungu ya jamii. Hizi ni hadithi za kale

zenye kuwakilisha imani na mtazamo wa jamii inayohusika kuhusu asili ya ulimwengu na mwenendo wake, kuhusu asili yao wenyewe, na maana na shabaha ya maisha yao. Mara nyingi hadithi hizi huaminiwa kuwa ni ukweli mtupu, na hutumika kuelezea au kuhalalisha baadhi ya mila na madhehebu ya jamii inayohusika.

Hekaya

Hekaya ni kisa ama ngano fupi iliyokusudiwa kupitisha au kutoa funzo fulani.

Hizi hadithi huhusisha mhusika mmoja mjanja na ambaye ni mdanganyifu yaani ayari na mwingine ambaye ni mjinga anayepumbazwa. Mfano mzuri ni wa Hekaya za Abunuwasi

Jitathmini

a). Hadithi ni nini?

b). Taja na kueleza vipera au aina za hadithi.

Shughuli 1

1. Soma habari ifuatayo halafu ujibu maswali yanayofuata.

Simba na Panya

Hapo zamani za kale paliondokea simba ambaye alijitosa katika safari zake za kila siku za kuwatafuta wanyama ili apate chakula. Alizunguka huku na huku lakini akashindwa kumpata mnyama yeyote, wanyama walijificha walipomwona. Basi alianza kutembea polepole akirudi yalipokuwa makao yake makuu huku amejinamia kwa huzuni na unyonge wa kukosa chakula.

Kwa bahati alikutana na panya aliyekuwa akijiendea zake. Simba aliamua kumkamata panya na kumla ili kuikidhi njaa yake kubwa. 'Mimi nimekosa chakula, kwa hiyo nitakukamata wewe panya nikumeze,' alisema simba kwa sauti nzito. Panya alimwangalia simba na kusema kwa sauti ya unyonge, 'Sasa simba ukinila utafaidi nini na mwili wangu ni mdogo siwezi hata kutoshea hata kwenye magego yako. Naomba uniachilie niende zangu labda siku moja nitaweza kukulipa kwa fadhila yako hii.' Alisema panya. Simba aliangua kicheko kikubwa na kusema, 'Sasa mnyama mdogo kama wewe utanifaa kwa nini? Lakini haidhuru nitakuachilia uende zako,' alisema simba na kushika njia akaenda zake. Panya alitimua mbio kuelekea nyumbani akiwa na furaha kubwa baada ya kunusurika.

Basi siku moja simba alipokuwa akizungukazunguka huko mwituni akitafuta chakula, alinaswa na kimia au wavu mkubwa akawa hawezi kujinasua. Alijaribu kujirusharusha huku na kule lakini akashindwa kabisa kujitoa kwenye mtego ule. Alinguruma kwa sauti yake ya kutisha lakini haikufaa kitu, ule wavu uliendelea kumnasa simba kabisa. Kwa bahati nzuri alitokeza panya aliyekuwa akienda kwenye safari zake za kutafuta chakula kama kawaida. Alipomwona simba alimsogelea na kumwuliza, 'Je, simba rafiki yan-

gu kwa nini unalia namna hii?’ ‘Nimezongwa na huu wavu nisiweze kutoka kabisa, sijui hata nitafanya nini?’ alijibu simba. “Mimi nitakusaidia rafiki yangu,” alisema panya. Simba aliangua kicheko kikubwa na kuuliza, ‘Nimeshindwa mimi mwenye nguvu nyingi utawezaje wewe mnyama dhaifu?’ “Simba mimi nina meno makali kama kijembe, nitaukata wavu haraka utaona tu.” Alisema panya halafu akaanza kuutafuna ule wavu.

Muda si muda, panya alimaliza kuukata ule wavu na simba akatoka nje na kumshukuru sana. Tangu siku hiyo wakaendelea kuishi kwa masikilizano na urafiki mwema.

Maswali:

- Hii ni hadithi ya aina gani?
- Je, unajifunza nini kutokana na hadithi hii?
- Eleza sifa za wahusika wawili wanaohusika katika hadithi hii.
- Tambua tamathali za usemi ambazo zimetumiwa katika hadithi hii.

Mada 4: Ushairi

Funzo la kwanza: Maana ya ushairi na uainishaji wa mashairi

Umilisi: Baada ya kujifunza funzo hili, utaweza;

- Kueleza maana ya ushairi/shairi.
- Kutambua aina za ushairi wa Kiswahili.

Vifaa; muda, kalamu, daftari, n.k.

Utangulizi:

Unajua kuwa ushairi ni utanzu unaopatikana katika aina zote mbili za fasihi? Katika funzo hili, utajifunza kuhusu ushairi wa Kiswahili.

Maagizo: Tafuta pahali mwafaka kusoma makala haya. Utafanya mazoezi na shughuli zote zilizomo. Kumbuka kuwa baadhi ya shughuli zinaweza kuchukua muda mrefu. Soma maagizo kwa makini kabla ya kufanya zoezi/shughuli husika.

Diwani za kushughulikia hapa ni mbili. Yaani;

- Malenga wa ziwa kuu- Wallah bin Wallah**
- Malenga wa Karne Moja – Shihabdin Chiraghdin**

Vipengele vya ushairi

- Maana ya shairi na ushairi wa Kiswahili
- Aina za ushairi
- Aina za mashairi (Kulingana na idadi ya mishororo)
- umbo la shairi, yaani;
 - ✓ sura ya nje
- Bahari za ushairi
- Tamathali za usemi/ fani/ mbinu za sanaa/ uandishi au mbinu za lugha/ matumizi ya lugha.
- Uhuru wa mashairi
- Kuandika ubeti katika lugha nathari
- Maudhui na mafunzo/ maadili

Maana ya ushairi/shairi

Ushairi au shairi ni utungo wa kisanaa wenye, mpangilio maalum wa lugha ya mkato unaofuata kanuni au arudhi zinazokubalika kishairi kama vile; urari wa mizani, vina, muwala, utoshelezi na dhamira.

Uainishaji wa mashairi

Ushairi wa Kiswahili umegawanywa katika aina mbili yaani;

- Mashairi ya kimapokeo
- Mashairi huru/mashairi ya kimapinduzi.

Mashairi ya Kimapokeo

Haya ni mashairi tunayorejelea kama mashairi ya fadi. Mashairi haya yanatungwa kwa kuegemezwa kwenye arudhi au sharia au kanuni zinazokubaliwa kishairi, kama vile; urari wa vina, mizani, vipande, beti na utoshelezi.

Mashairi ya kimapinduzi/mashairi huru

Wataalamu wengine wanarejelea mashairi haya kama masivina au mavue. Haya ni mashairi ya kisasa. Mashairi huru hayafuaiti arudhi au sheria za kutunga mashairi zinazopendekezwa na wanamapokeo.

Jitathmini

1. Ushairi/shairi ni nini?
2. Tofautisha baina ya mashairi ya kimapokeo na mashairi huru.

Funzo la pili: Uchambuzi wa mashairi

Umilisi: Baada ya kujifunza funzo hili, utaweza;

- i. Kutambua vipengele vya uchambuzi wa umbo la shairi

Vifaa; muda, kalamu, daftari, n.k.

Utangulizi:

Unajua vipengele vinavyozingatiwa katika uchambuzi wa umbo la shairi? Ili mwanafunzi kuchambua umbo la shairi vizuri, ni muhimu kutambua vipengele vya umbo la shairi. Katika funzo hili, utajifunza kuhusu uchambuzi wa umbo la shairi.

Maagizo: Tafuta pahali mwafaka kusoma makala haya. Utafanya mazoezi na shughuli zote zilizomo. Kumbuka kuwa baadhi ya shughuli zinaweza kuchukua muda mrefu. Soma maagizo kwa makini kabla ya kufanya zoezi/shughuli husika.

Uchambuzi wa mashairi

Shairi lolote lile linachambuliwa kimaana/Kimaudhui na pia kimuundo.

Umbo la shairi

Umbo ni sura ya nje ya kitu kutokana na jinsi kilivyoundwa au kilivyotengenezwa.

Kwenye umbo la shairi huwa tunarejelea ile sura ya shairi kama inavyoonekana. Katika uchambuzi wa umbo la shairi tunaangalia;

- Kichwa:** pia huitwa mada. Kichwa cha shairi ni muhimu sana kwa kuwa aghalabu hufunua dhamira ya mshairi na yote yaliyomo katika shairi.
- Ubeti:** Hiki ni kifungu cha maandishi ya kishairi kilichoundwa kwa kutumia mishororo. Ubeti unaweza kuwa na idadi mahususi ya mishororo katika mashairi ya kimapokeo ama ukawa na idadi isiyo mahususi ambayo inabadilikabadilika kutoka ubeti mmoja hadi mwingine katika mashairi huru.
- Mishororo:** Hii ni mistari inayounda ubeti. Katika mashairi hasa ya kimapokeo, kila mishororo umegawanywa katika sehemu zinazojulikana kama vipande. Kila kipande kina jina lake maalumu kama inavyodhihirishwa katika kielelezo kifuatacho;

1. Ukwapi

_____,
_____,
_____,

2. Utao

_____,
_____,
_____,

3. Mwandamizi

Kwa hivyo, **ukwapi** ni kipande cha kwanza cha mshororo, **utao** ni kipande cha pili cha mshororo na, **mwandamizi** ni kipande cha tatu cha mshororo katika ubeti huo huo.

Vile vile, kila mshororo katika ubeti unajina lake yaani,

_____mwanzo

_____mloto

_____mlea

_____kibwagizo/kituo/mwisho

Kwa hivyo,

1. **Mwanzo**– Ni mshororo wa kwanza katika ubeti.
2. **Mloto** – Ni mshororo wa pili, unaofuata mwanzo katika ubeti.
3. **Mlea/mleo** – Ni mshororo wa tatu, unaofuata mloto kwenye ubeti huo huo.
4. **Kibwagizo** – Ni mshororo wa mwisho katika kila ubeti unaorudiwarudiwa. Mara nyingi kibwagizo pia hurejelewa kama mkarara, kituo, mwisho au kiitikio.

5. **Mizani**

Ni idadi ya zile silabi ambazo hupatikana katika kila mstari wa ubeti. Kila silabi moja ya neno huwa ni mizani moja. Kwa mfano; Mamaetu Afrika UK 39 (Sauti ya Dhiki)

- - - - - , - - - - -

6. **Vina**

Ni zile silabi zinazofanana ambazo zinaweza kupatikana katika mwisho wa kila kipande cha mshororo ama mwishoni mwa mshororo mizima. Angalia maneno yafuatayo;

“Minawe mbali tungawa, nakukumbuka

Lau ngekuwa na mbawa, ningaliruka

Ni muhali hili kuwa, nasikitika.”

Zingatia

Kwa shairi lenye vipande vitatu, vina vya kwanza vinaitwa vina vya kati, vya pili vinaitwa vina vya ndani na vya tatu ni vina vya mwisho.

“Mkono inuka, inuka hima, twaa kalamu
upate ya’ndika, kwa khatinjema, hino nudhumu
ipate someka, wenye kusoma, waifahamu
wapate yashika, nakuyapima, yaliyo humu.”

Kwa hivyo “ka” ni vina vya kati, “ma” ni vina vya ndani na “-mu” ni vina vya mwisho.

7. Kibwagizo/kituo/kiitikio/kimalizio/mkarara/mwisho

Ni ule mstari wa mwisho wa kila ubeti ambao hurudiwarudiwa. Kibwagizo hufanya kazi ya kusesitiza maudhui au ujumbe muhimu katika shairi. Wakati mwingine kibwagizo huenda kikatokea mwanzoni mwa ubeti wa shairi. Angalia shairi la Tenda Haki (uk 36 Malenga wa Ziwa kuu)

Shughuli 1

Soma shairi lifuatalo halafu ujibu maswali yaliyo chini. (Uk. 36)

Tenda Haki

Tenda haki

Ni mapendo yake Mungu, Jabari

Alotugawa mafungu, tayari

Akatupa ulimwengu, fahari

Tenda haki

Usijitie tewengu, suduri

Ukaja pata uchungu, jibari

Siandame walimwengu, ayari

Tenda haki

Ushike wasia wangu, hodari

Sipite kwenye ukungu, hatari

Pitia penye uchengu, wa shwari

Tenda haki

Kuna watu nungunungu, fikiri

Wenye miiba michungu, hanjari

Jiambaze ja kulungu, hadhari

Maswali:

- a). Taja vina vya shairi hili?
- b) Chambua umbo la shairi hili.
- c). Fafanua maudhui makuu katika shairi hili.

Funzo la tatu: Istilahi za kifasihi katika ushairi

Umilisi: Baada ya kujifunza funzo hili, utaweza;

- i. Kutambua istilahi za kifasihi katikamashairi

Vifaa; muda, kalamu, daftari, n.k.

Utangulizi:

Ushairi kama utanzu mkongwe wa fasihi una istilahi muhimu ambazo mwanafunzi wa fasihi ya Kiswahili anafaa kutambua. Katika funzo hili, utajifunza kuhusu istilahi za kifasihi katika ushairi wa Kiswahili.

Maagizo: Tafuta pahali mwafaka kusoma makala haya. Utafanya mazoezi na shughuli zilizomo zote. Kumbuka kuwa baadhi ya shughuli zinaweza kuchukua muda mrefu. Soma maagizo kwa makini kabla ya kufanya zoezi/shughuli husika.

Istilahi za kifasihi katika Ushairi

Ifuatayo ni orodha ya istilahi (majina ya kitaalamu au kielimu) zinazotumiwa mara nyingi katika kufunza ama kuchambua fani za ushairi na fasihi ya Kiswahili.

Soma istilahi zifuatazo na uzilinganishe na unazojua:

1. Muwala:

Ni mtiririko na mpangilio wa mawazo au fikra kutoka ubeti hadi ubeti.

2. Urari:

Ni mpangilio na ulingano wa mizani, mistari ya ubeti na usawa wa vina.

3. Nathari:

Ni kutumia lugha ya kawaida ili kutoa maelezo bila kupanga maneno kishairi. Nathari hutumiwa sana katika uandishi wa riwaya.

4. **Bahari:**

Istilahi “bahari” ina maana mbili kishairi, yaani;

(i) Ni aina ya shairi au tanzu za mashairi.

(ii) Kina cha mwisho cha kila mshororo wa mwisho wa utenzi ambacho hakibadiliki na ni sawa katika ubeti. Kwa hivyo, tunapozungumzia bahari ya ushairi tunazingatia maana ya kwanza ya neno hili.

Kuna bahari kadha za ushairi. Bahari hizi zinategemea namna ambavyo shairi fulani lilivyoumbwa. Kwa mfano, shairi fulani litaangukia bahari mahuhusi kulingana na namna ambavyo limesheheni mishororo kwa kila ubeti, vile ambavyo mizani zimepangiliwa, mpangilio wa vina, mpangilio wa vipande, ufupi wa kibwagizo ama mtindo wa takriri fulani inayopatikana katika neno au maneno ya shairi mahususi, nk.

5. **Diwani:**

Ni kitabu cha mashairi. Kwa mfano, Diwani ya Sauti ya Dhiki, Malenga wa Ziwa kuu, Diwani ya wasakatonge, n.k.

6. **Guni:**

Ni shairi lenye kasoro au lililolemaa. Yaani ni shairi ambalo halikufuata kanuni za uandishi wa ushairi za kupanga mizani, mistari na vina.

7. **Mkararaguni:**

Ni shairi ambalo kila ubeti una vina vyake tofauti kivyake. Angalia shairi la Uzalendo U.k4 (Malenga wa ziwa kuu)

8. **Utoshelezi/utoshelevu:**

Maana yake ni kwamba kila ubeti wa shairi unafaa kuwa na ujumbe kamili unaoeleweka na kujisimamia bila kutegemea kukamilishwa katika ubeti unaofuata.

9. **Mathnawi:**

Ni shairi ambalo mishororo yake imegawanyika katika vipande viwili, yaani mshororo wake una vina viwili.

10. **Tathinia/uwili:**

Ni shairi la mishororo miwili tu katika ubeti.

11. Tathilitha/utatu

Ni shairi la mishororo mitatu kwenye ubeti.

12. Tarbia (unne)

Ni shairi lenye mishororo minne katika ubeti.

13. Takimisa (utano)

Ni shairi lenye mishororo/mistari mitano katika ubeti wake.

14. Tashilita/usita au tasdisa

Ni shairi lenye mishororo sita katika kila ubeti wake.

Zoezi

1. Eleza maana ya istilahi hizi kama zinavyotumika katika fani ya ushairi.

i). Tarbia ii). Arudhi iii). Kibwagizo iv). Mazda v). Inkisari

Shughuli 1

Soma shairi lifuatalo kisha ujibu maswali. Uk. 22(Malenga wa ziwa kuu)

Afrika mama yetu

Amkeni kila pembe, sasa kumepambazuka

Twanyanyaswa kama ng'ombe, hali giza latoweka

Damu moto tujisombe, sote wana Afrika

Bara zima tuungane, tukomboe Afrika. Kwenye heri au shari, ukombozi tunataka

Bara lote liwe huri, Afrika kutukuka

Ubaguzi ni hatari, ni unyama wa tabaka

Bara zima tuungane, tukomboe Afrika.

Tukomboe bara letu, viongozi wasifika

Dumisha umoja wetu, nchi huru Afrika

Umoja ni ngao yetu, hatutaki kutengeka

Bara zima tuungane, tukomboe Afrika.

Vijana tangulieni, mbele bila kugeuka
Misiri hadi Kusini, mulikeni Afrika
Kaburu na mahaini, kuwatia hekaheka
Bara zima tuungane, tukomboe Afrika.

Ukoloni-mamboleo, na ubwana tumechoka
Wenyeji na wengineo, ni mabomu kufyatuka
Maovu si marejeo, tusirudi tukotoka
Bara zima tuungane, tukomboe Afrika.

Maswali:

- a). Eleza maana ya kichwa cha shairi hili.
- b. Chambua umbo la shairi hili.
- c). Fafanua maudhui makuu katika shairi hili.
- d). Eleza tamathali za usemi ambazo mshairi alitumia kuwasilisha ujumbe wa shairi lake.
- e). Ni mafunzo yapi unayopata katika shairi hili?

MWISHO

National Curriculum
Development Centre,
P.O. Box 7002,
Kampala.

www.ncdc.go.ug